

ADATTÁR.

MADÁCH-EREKLYÉK.

Mikor Gyulai Pál a hetvenes években Madách Aladártól álvette atyja írásbeli hagyatékát, hogy összes műveit sajtó alá rendezze s erről a bevezetésben számot adott, ezt írta: «Az ember tragédiája kézírata nincs meg iratai közt, de egy papírszeleten, a mely az első fogalmazásból maradhatott meg, ez áll: „Az Ember tragédiája drámai költemény. Kezdtém 1859. febr. 17-én, végeztem 1860. márc. 26-án.“ Ezután következnek a jelenetek címei, s a személyzet névsora. Azonban a tisztázott kézirat, saját kézírata, nem veszett el; megvan a Kisfaludy-társaság kézírattárában . . .» (Madách Ö. M. 1894. I. bev. VII. — Említi e följegyzést Palágyi Menyhért is: *M. I. élete*, 1900, 5. és 314.)

Morvay Győző: *Adalékok M. I. életéhez c. értekezésében* (A bp. VI. ker. főreál. értesítője, 1898), közli az Alsó-Sztrégován készült lajstromot a költő iratairól, s ebben (22. l.) II. jelzés alatt ezt jegyzi föl: «Az ember tragédiájának 1861-ki kiadása a javításokkal». Ez a példány s a *Litteraturai kevercs* már nem volt meg Madách írói hagyatékában, mikor 1913 nyarán a Nemzeti Múzeum kézírattárának ereklyéi közé került; Vértesy Jenő, aki lajstromozta a hagyatékot, a két darabot az elveszettek közé sorolja. (Irodalomtört. III. 295, 1914.)

Mikor 1923-ban a Napkelet-könyvtár számára sajtó alá rendeztem az *Ember tragédiájának* szövegkritikai kiadását, hiába kutattam e két szerfelett fontos maradvány után: a költő saját feljegyzése a mű készültéről, a scenárium első fogalmazása; az első kiadás kézi példánya a költő saját javításaival! — megbecsülhetetlen források tudományos kiadás számára. De hiába kerestem mindenfelé, a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közt lévő eredeti és teljes kéziraton kívül a Múzeum nagy Madách-hagyatékában egyetlen sor sem akad, mely az *Ember tragédiájához* tartozik. Így kénytelen voltam a kiadás előszavában ezt írni: «ma ennek a papírszeletnek hollétéről nincs tudomásunk».

Ez év elején meglátogatott dr. Szász Andor, ügyvéd, XIX-i századi magyar könyvek gyűjtője, átadta a tragédia első kiadásának egy kézíratos jegyzetekkel ellátott példányát, s megkért, állapítsam meg az *Ember tragédiájának* 1861-i kiadásában lévő jegyzeteknek származását. Első pillanatra felismertem a költő kezeírását, s pontos összevetés után megállapíthattam, hogy ez az a Morvay-említett kézipéldány, mely a hagyatékból

elvezett. Legnagyobb meglepetésem azonban az volt, hogy a könyvben volt egy kis negyedrét alakú (20 cm magas, 18 széles), elsárgult és gyűrött papírlap, mind a két felén Madáchnak jellegzetes kuszált írásával, melyben rögtön felismertem a Gyulai-féle «papirszeletet».

Dr. Szász Andor elmondta, hogy a könyvet a benne lévő cédulákkal együtt 1921 május 30-án 5000 koronán vásárolta meg Palágyi Lajostól, aki egy mellékelt levélben előadja a könyv történetét: «... fogadja az Ember tragédiája első kiadásának egy példányát a költő sajátkezű oldaljegyzeteivel, melyet annak idején a költő fiától emlékül kaptam...» A könyv s a benne lévő kéziratok kétségtelen hitelek. Először a kézírás, mely mind az *Ember tragédiája* írásával, mind a múzeumi hagyatékéval vonásról vonásra egyezik; másodsor az, hogy Palágyi Lajos öccse Menyhértnek, aki a költőről könyvet írt, fiának személyes ismerőse volt s huzamosan tartózkodott Alsó-Sztrégován, hol könyvéhez az eredeti iratokat használhatta.

A tragédia kézipéldánya 93 javítást tartalmaz, javarészből azokat, melyeket Szász Károly levelében javasolt (l. Voinovich, *Madách* 559; szövegkiadásomban a lapalji jegyzetekben fel vannak tüntetve). Igen sok helyesírási és a verset illető igazításokon kívül alig találunk ösmereitlen változatot, mert szinte mind belekerültek a második kiadásba. A többi néhány pedig jellemzően mutatja Madách dolgozása módját, hogy sebtiben papírosra veti gondolatát s azután sok törléssel, újraírással dolgozza ki, hogy a legjobb kifejezést s a legjobb formát megtalálja.

Így az I. kiadásban Szász Károlynak kifogása volt a 213. sor ellen:

Mely a lankadt szűt védve befogadja
... ez érzelem

megjegyezvén: «hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik.»
Erre Madách így javítja:

... árnyalja a lankadt szívet,

de nem lévén megelégedve, kihúzza, s a lapszélre írja a mai szöveget:

Melly lankadástól óvja szívöket.

A Caesarra vonatkozó négy mai sor (2289—2292) helyett az I. kiadásban csak két sor volt, melyhez Szász Károly ezt írta: «nem értem»; ekkor bővíti ki Madách négyre, de az utolsó sorral igen sokat küszködik, mutatják a törlések (szögletes rekeszben):

Hogy [Kedvesétől megrendül a föld. —]
[tőle] retteg tőle [retteg a világ]
s megrendül a föld.

Néha már nem fér a sok törlés és javítás a könyv lapjára, s akkor külön cédulára írja a végleges szöveget, de még abban is áthúz egy-egy szót. Úgy látszik, ez a cédulán való fogalmazás volt rendes szokása, mutatja az az egynehány darab, mely a Múzeum kéziratтарыában fennmaradt. Mind ez apró javítási kísérletet e helyen közölni nem célszerű; de a kritikai szöveg újabb kiadásakor okvetlenül fölveendő.

Az ember tragödiája.

* Szentirás 18.—

98

drámai költemény

kezdtém 1859 Feb 14 végeztem 1860 Mar 26-án

1 Menyország 151 }
2 Paradicsom 181 } 5
3 Pálmafás vidék } —214

4 Egyptom } —252
5 Athene } 2—266
6 Róma } —296

7 Konstantinapoly } 481*
8 Prága } 4—242
9 Páris } —248
10 Prága } —179

11 London } 3—592
12 Phalanstere } 3—444

13 Az ür } —150
14 Jegesvidék } 1—176
15 Pálmafás vidék } —202

} 4080

Személyek szereplők	[Égiek] [szereplők]	[Karak]	Néma személyek
Egy agg eretnek	Az ür	[Angyalok kara]	A csillagok véd
Egy csontváz	Gábor főangyal	[A]	szellemei
Helene Izaura komornája	Mihály		Angyalok kara
	Ráfael		Nymphák
Rudolf császár	Lucifer		Egyiptusi rabszolgák
1—2—3—4 ^{ik} Udvaronc	Ádám		felügyelők
Robespierre Guadet	Éva		Pháraó kísérete
Egy fiatal Marquis	Egy Cherub		
Egy tiszt	A föld szelleme		Lucia szolgálói
Egy senqulotte		Munkások	Athenei nép
Kepler egy tanítványa	Egy egyiptusi rab szolgál	rendőrök	— fegyveresek
	Kimón fia	[P] Zenészek	[A chárissok]
Egy bábjátékos	[Lucia] Milkiades [neje]	[Polgárok]	[A halál nemtője]
Egy ibolyaárus lány	[Kimón fia]	[Egy elítélt]	
Egy anya	1 } athenei [polgár]	Egy phalanster	Gladiatorok római
Másik anya	2 } népből	beliek	fuvolások
Egy [polgár] leány	3 } Crispus szabados	—34	Tánczosnók
1 ^o Polgár lány	Tersites		Romai rabszolgák
2 ^{ik} detto	[Severus] polgár		Temetési kíséret
Egy ékszerárus	1 ^o demagóg		Barbár harcosok

Egy korcsmáros 1—2—3 ^{ik} munkás	2 ^k demagóg 1 Polgár		Lovagok Keresztes vitézek
Egy kéjhölgy	2 ^{ik} Polgár		Konstantinapolyi nép
Egy katona	A halál nemtője		detto katonák
1 ^o } mesterlegény	Eros	23	Eretnekek
2 ^{ik} } [Polgár]	A Charisok		Barátok
1 koldús			Boszorkányok
2 koldús			[kisértetek]
	Catulus kéjencz		Udvaroncok
	Hippia } kéjhölgyek		Udvar hölgyek
	Cluvia }		
	Péter apostol		
Egy zenész			Francia nép
Egy árus	1 Konstantinap. polgár		Senquulottok
Másik árus	2 ^{ik} detto 3 ^{ik} 4 ^{ik}		Ujczok
Egy ifjú	1 ^o [Egy] barát, 2 ^{ik} barát	34	Convent tagok
[Anya] [Egy anya]	Patriarcha		Londoni nép
Czigány asszony			
1 } deák			
2 }			
3 }			
4 }			
Egy nyegle			[Ex gratia speciali Mortuus in hospitali]
1 } ik gyáros			
2 }			
Lovel örült gyáros			[A ki munkás hét után Frigyet az örömmel köt Csak [Dal] [Tréfás dal] e dallal ajakán Kaczagja az ördögöt]
Egy elitelt			[Aki munkás hét után Tréfás dal és csók között Tiszta szívvvel mulatoz]
Egy tudós			
Egy aggastyán			
Luther			
Cassius			
Angelo Mihály			
Plátó			
[Egy nő]		5	
Egy eszkimó		8[4]	

Megjegyzés: ami [szögletes zárójelbe] van téve, az a kéziraton át van húzva. — Az első hasábon a 65. személytől («Egy zenész») a 85-ig («Egy eszkimó») valamint a kihúzott, [szögletes zárójelben lévő] fogalmazások a papírlap hátsó felén vannak; a többi mind a mellsőn.

Sokkal érdekesebb a külön papírlap, Gyulai «papirszelete». Gyulai «az első fogalmazásból» való maradványnak véli. Ha csak kissé jobban szemügyre vesszük, arról kell meggyőződnünk, hogy ezek a jegyzetek a tragédia befejezése után készültek, kivéve a hátlap három odavetett fogalmazását, mely a költemény írása közben keletkezett. Mind a három a londoni színházhoz tartozik; kettő a második mesterlegény énekének vázlata: «A ki munkáshét után . . .» (2801—2804), a másik: «Ex gratia speciali . . .» Lucifer megjegyzése a nyeglére (2967—2968). Ezek bizonyára az első fogalmazásból valók s megint Madách dolgozómódjára vetnek világot, mert megértetik, hogy a megmaradt papirszeletek mért oly keskenyek, hogy néha csak egy sor van rajtuk, s mért oly egyetlen, tépett a szélük. Madách egy-egy ötletét csak úgy találomra, kereszttül-kasul írta, majd külön cédulára, majd nagyobb papírlapokra, s aztán hol ollóval, hol késsel, hol valami tompa eszközzel, de gyakran csak kézzel is szétszabta, rendbe szedte s leírás után eltépte. Ezért nem maradt meg az *Ember tragédiájának* sem «első fogalmazása»; valódi első és egyetlen fogalmazása az a kézirat, mely ránkmaradt. Hogy ez nem tisztázat, mint némelyek vélik (kik az eredetit nem látták), tanúsítja az a rettentő sok törlés, vakarás, áthúzás, átírás, mely olvasását is csak hosszabb tanulmány után teszi lehetővé.

E három, régibb vázlatmaradványon kívül a papírlap többi szövegét kétségtelenül a tragédia elkészülte után jegyezte le Madách. Úgy látszik, hogy a színek és személyek lajstromát akarta elkészíteni, hogy a költemény elé tegye, de aztán elállt szándékától, mert ezek eléggé fel vannak tűntetve a színek előtt álló utasításokban. Hogy ez a jegyzék utólag készült, bizonyítja már a keltezés is: «kezdtm 1859 Feb. 14, végeztem 1860 Mar. 26-án» — ezt *előre* nem írhatta le. Megjegyzendő, hogy Gyulai és Palágyi «febr. 17-ét» olvasnak (Palágyi egyszer csupán 7-et, *M. I. élete* 5); a számjegy összevetése a többivel azonban inkább 14-et mutat. (Ez a keltezés csak a külön papírlapon van meg, nem a kéziratban; l. Voinovich, *Madách* 152).

Ezután következik a színek sorszámainak jegyzéke, melyek összegéül Madách 4080-at ír, bár összeadva őket csak 4074-et kapunk, bizonyára két 4-est 7-esnek olvasott. E sorszámlajstrom is csak a mű elkészülte után keletkezhetett, nem pedig előtte. (A végleges szöveg 4140, illetőleg a 2164/b és 2287/b sorral 4142 sor.) Nem bírtam megfajteni a kapcsolatok összefoglalt színek mellett álló 1—5 szám jelentőségét, sem azt, hogy az összefoglalás mit jelenthet: belsőbb egységeket-e, korokat-e? nem tudom. Az utolsó 1-gyel jelzett csoport ennek ellent mond. Ellenben világossá lesz, hogyan nevezte el maga a költő, a színeket, s itt a szokásossá váltaktól eltérőleg a 3. és 15. szín neve a kézirat utasítása szerint: «Pálmafás vidék», a 14. «eszkimóvilág» néven ösmerté pedig: «Jeges vidék.» — Konstantinápoly száma mellett csillag van, mely az írat jobb felső sarkára utal, ahol ez áll: «Szentírás 18 . — .», ezt sem értem.

A színek jegyzéke alatt van a személyek lajstroma öt hasámban, még pedig négy a mellső, az ötödik a hátsó lapon. A beszélő személyek sora a második hasábon kezdődik, folytatódik az elsőn, és végződik a túlsó lapon lévő ötödik hasábon. A végeredmény 85 személy (kijavítva 84-ből); a mai szöveg szerint 84 személy van, de Madách az athéni színből kihúzta

Luciát, Miltiades feleségét, s fölvette a nem beszélő Eros-t s a halál nem-tőjét. A néma személyek lajstroma a negyedik hasábon kezdődik s a harmadikon végződik. Az egész jegyzék hevenyében készült, sok törléssel és áthúzással.

Az egész lapot Madách a költemény befejezte után írta, de még mielőtt Szontagh Pálnak megmutatta; erről tanuskodnak *Milkiades*, *Guadet* (később Saint Just), *senquillottok*, *Angelo Mihály*, melyeket Szontagh javított ki; valószínűleg tőle származik a *tragödia* helyett a *tragédia* alak is (l. Voinovich, *Madách* 162).

Ha e papírlap nem tartalmaz is mélyebbreható felvilágosításokat a tragédiára nézve, egy értéke van, hogy hitelesen megmondja megíratásának idejét s odavetett vázlateival a költő dolgozámódját mutatja.

*

Evvel kapcsolatban említek meg még egy-két érdekes apróságot. A szöveg kiadása óta is többször vizsgálva a kéziratot, megállapíthattam, hogy a költő hány tollal írta művét. Madách ugyanis lúdtollal írt (l. Morvay, *Adalékok*, 25. l.; Vas. Ujság 1900, 687). A lúdtoll u. i. eleinte vékonyan fog, de csakhamar puhulni kezd, végül vastag, egymásba folyó vonásokat rajzol a papíron. Így pompásan látható, mikor vett kézbe másik új tollat (esetleg, mikor metszette újra). Így kilenc tollat lehet megkülönböztetni: 1.: elejétől a III. szín címéig (kézirat 12. l.); 2: a III. szín utasításától («Pálmafás vidék») az V. szín utasításának első szaváig («Athénében», 29. l.); — 3: innen («A köztér...») a VII. szín első személyéig («Első Polgár», 51. l.) — 4: e szín első szavától («Im itt...») a Patriarcha harmadik beszédének közepéig («...rejtélyes tanában», 56. l.); — 5: ennek folytatásától («A homoiusont...», 57. l.) a IX. szín Ádám-Éva párbeszédének végéig («...a túlvilágot nem hiszem», 84. l.); — 6: az utolsó mondattól («Reménytelen... 85. l.) a XI. szín címéig (93); — 7: a XI. szín utasításától («Londonban») Ádám szaváig («Minő méltóság», 103. l.); — 8: innen a XII. színben a tudós szaváig («...a meleg ne fogyjon lombikomban», 118. l.); — 9: a következő szavaktól («... S akaratomnak...») végig.

Ennek megállapítása nem épen csak tudákos játék, hanem egyik tanujele annak, hogy Madách csakugyan «káprázatos gyorsasággal dolgozott művén» (Voinovich, *Madách*, 152), s hogy a megmaradt kézirat valóban első fogalmazvány azok után a három híján elpusztult töredékes vázlatok után, melyeket sietve papírosra vetett. Mutatja az is, hogy akárhányszor egy szóból két-három betűt leír, de alkalmasabb jutván eszébe, vagy törli, vagy ráírja az új szó betűit, pl. a 103. sor végén: [ör]hevülhet, előbb az örül szóba kezdett; — 1039: illöt [nag] sok nagy; — 2906: [vé]sejti, t. i. véli-t akart írni; — 3019: [ggön] gyémántot, gyöngyöt — és így tovább, szakakra menő esetben. Ezt a kéziratot ugyancsak nem lehet «tisztázatnak» nevezni.

Arany a mű első olvasásakor színes ceruzával több széljegyzetet írt a szöveg mellé (ezeket a szövegkiadás közli), de közülök többet kigumizott. Beható vizsgálattal sikerült ezek közül is még egynehányat elolvasni. A 14. sorban Isten a kéziratban ezt mondja: «...összevág minden, hogy azt hiszem», Arany az utolsó három szót késsel aláhúzta, s melléje ezt írta:

Komisch; minthogy levélben böven kifejtette, mért, utólag kitörölte. — Mikor a halál nemtője a vesztőbárd alatt meghajló Miltiadeshez lép s ez búcsút mond: «Pallas meghallgatott. — Ég veled, Megnyugvás szállt szívembe, Luciám» (1078—1079. sor), Arany egyik kitörölt jegyzetében ezt mondja: «Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert»; a másikban pedig: «Miért a históriától eltérni? — Miltiades börtönben halt meg.» — A római színben pedig Cluvia éneke mellett a következő jegyzet nyomait látjuk: «A gondolat jó, de nem a vers.» Mindezek is jellemző adalékok Arany gondos kritikájához.

Akit pedig a Bertillon-féle dactyloscopia érdekel, megtalálhatja Madách ujjának téntás lenyomatát a 13, 16, 17, 59, 62, 79, 82, 83 stb. lapokon, melyek szintén tanújelei gyors munkájának.

TOLNAI VILMOS.

VÖRÖSMARTY GÖRGEY-VERSE.

Az IK. utolsó füzetében (1924. 113. l.) Badics Ferenc Bajza forradalmi verseinek közlésében megemlíti, hogy: «midőn 1849 őszén [Zalár József] egyideig együtt bujdosott velük [Bajzával és Vörösmartyval] és Vachott Sándorral, ez sokat vitakozott Vörösmartyval: áruló-e Görgey vagy nem; Vörösmarty annak tartotta, Vachott nem; Bajza nem szólt a vitába, csak hol fájdalmasan, hol gúnyosan mosolygott. Vörösmarty ekkor már talán megírta *Átok* c. költeményét, melynek nyolc sorában a bösz harag durva sziklakövei zúdulnak az 'áruló' fejére.»

Badics Ferenc úgy látszik csak azt a nyolc sort ismeri, melyet Riedl Frigyes is felolvasott 1913 febr. 7-i egyetemi előadásán, mikor alkalmilag Görgeyről a magyar költészetben beszélt. (Ezt az előadást gyorsírói jegyzet után közölte a Budapesti Hirlap, 1913 febr. 18-i szám.) A költemény azonban nem nyolc sor, hanem nyolc négysoros versszak, tehát harminckét sor. Az az említett nyolc sor az egész költeménynek csak utolsó két versszaka. A teljes verset valamely pontatlan másolatból Kacziány Géza közölte: *Vörösmarty utolsó évei és kiadatlan költeményei* c. értekezésében, az észak-amerikai Dongó (Cleveland) 1913 júl. 15-i számában.

Módomban van a címnélküli költeményt Vörösmarty eredeti fogalmazványából közölni, mely alá a költőnek akkori házigazdája a következő jegyzetet függesztette: «*Írta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében Gebén 1849 oct. 10-én délután Csanády János házában.*» Tehát ugyanaznap, amikor Csanády János nevének emlékkönyvébe írta azokat a kétségbeesett sorokat, melyeket Gyulai a nagy kiadásban közölt (vö. a hozzáírt jegyzetet).

A költemény szövege betűről-betűre a következő:

Görgeinek híják a' silány gazembert,
Ki e' hazát eladta czudarúl.
Kergesse őt az istennek haragja
A' síron innen és a' síron túl.